

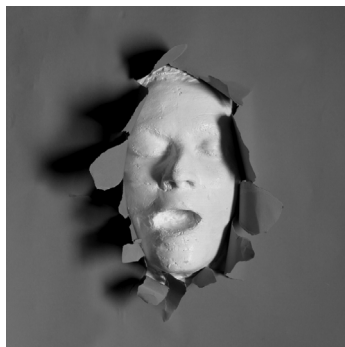
TAR GABRIELLA-NÓRA

SZÍNHÁZ A SZÍNHÁZRÓL

**A színész és mestersége Johann Baptist Hirschfeld
Jugendfleiß (1825) című temesvári kéziratos
vígjátékában**

■ „Ügyelj arra, hogy a bátyád beszédeire megfelelően válaszolj, és mindig hű maradj a magadra öltött karakterhez. Ne veszítsd el a lélek jelenlétét, és ha nem tudod, hogyan segíts magadon, hozd elő a végső beszédet, és távozz”¹ – tanácsolja Von Frankenberg színházdirektor Johann Baptist Hirschfeld (1782–1833) *Jugendfleiß* / *Ifjúkori szorgalom* című „eredeti vígjáték”-ának elején leányának, Lottchennek közvetlenül azelőtt, hogy az meghallgatásra jelentkezne testvérénél, Fritznél, aki atyai támogatással éppen egy saját nyári társulat alapításán fáradozik.

A mindössze 3 szereplős, illetve 15 jelenetből álló egyfelvonásos konfliktusa voltaképpen abból adódik, hogy Fritz nem akarja, hogy a lánytestvére is a kis magántársulatának tagja legyen, ezért apa és leánya cselhez folyamodnak: Lottchen – különböző férfijellemeket megformálva – mutassa meg úgy a tehetségét, mégpedig ismeretlenül a fivére előtt, hogy az végül jobb belátásra térjen. S miközben a darab során Lottchen parasztfiúként, fiatal színészként, szabóinasként, francia festőként, tanácsúrként és legvégül vándordiákként jelentkezik meghallgatásra, bátyja valóban nem ismeri fel, sőt végig férfinek s ráadásul tehetséges jelöltnek tartja. Így a dráma végkifejlete természetesen meghozza a remélt eredményt: az utolsó jelenetben Fritz ugyanis végül belátja, hogy lánytestvére kapcsán hibát követett el, s elismerve annak rátermettségét, mind édesapjától, mind Lottchentől bocsánatot kér.

**...voltaképpen a kortárs
színházi életről, annak
szereplőiről és megva-
lósulásáról, jellemzőiről
és nehézségeiről is szól.
Egyfajta színházi útmu-
tatóként is szolgál,
gyakorlati tudástárként
is működik.**

Hirschfeld az előbbieken röviden összefoglalt vígjátékának szüzséje több mint egyértelmű: a Sopronból származó és később a Bánságban tevékenykedő színpadi szerző egyfelvonásos a drámaszövegek hagyományába illeszthető, amelyek a „színház a színházban” struktúrát követve a színházművészetéről magáról is akarnak szólni. Ennek a világirodalmi tradíciónak az elején a szanszkrit szerző, Kálidásza 4. századi, hétfelvonásos *Sakuntalá*-drámája áll, a legismertebb német nyelvű példája pedig Johann Wolfgang Goethe *Faust*jában lelhető fel, *Vorspiel auf dem Theater / Előjáték a színpadon* címmel. Ebben a hagyománysorban Hirschfeld komédiája egyfajta gyakorlati színházi útmutatóként is értelmezhető, hiszen a drámai cselekmény során Frankenberg igazgató – esetenként a színész két gyermekének valamelyike – éppen a Lottchen által megformált jellemek mentén fejt ki meglátásait az előadó-művészet alapjairól, illetve a korabeli színház néhány kérdéséről.

Johann Baptist Hirschfeld vígjátékának kézirata az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában található, terjedelme 30 ív. Valójában egy Louis Stotz által másolt sűgópéldánnyal van dolgunk, amelyet a „Temesvár, 1825. augusztus 2.” dátummal láttak el. A kézirat fedőlapján a posszeszor, „Nicolaus Allois Hölzel” neve olvasható. A dráma kéziratóban három helyen cenzurabejegyzések találhatók. A 7. jelenetben töröltek egy hosszabb részt (az „ach, da ist ja ein Klavier” mondattól az „adressieren können” mondattal befejezőleg) a „Színész” szereplő válaszából. A törölt részben a színpadi utasítás értelmében a két szereplő zongorázik, illetve hegedül, majd egy menüettet táncol együtt.³ Ugyancsak ebben a jelenetben a szöveghezűzást követően az „aber” kötőszót illesztették be, amely így a „Jetzt erlauben Sie, dass ich...” mondattal folytatódik.⁴ Ezenkívül a kézirat utolsó oldalán, a 15. jelenetben a következő bejegyzés jelenik meg: „1/2 St 10 Minuten”. A megjegyzés valószínűleg a Hirschfeld-darab előadásának időtartamára utal. A drámát 1825-ben és 1826-ban Budán, illetve 1828-ban Temesváron adták elő, erre vonatkozóan azonban csak színházi zsebkönyvek állnak rendelkezésre, a konkrét produkciókhoz kapcsolódó színlapok sajnos mindeddig nem kerültek elő.⁵

Hirschfeld kéziratóban fennmaradt vígjátékának átiratát Horst Fassel közölte 2011-ben Kolozsváron, majd 2014-ben Stuttgartban.⁶ Ugyancsak Fassel jelentette meg 2011-ben az eddig egyetlen hosszabb értekezést Hirschfeldről, akit tanulmánya címében a 19. század elfeledett német nyelvű drámaírójának nevez.⁷ Írásában megpróbálja rekonstruálni Johann Baptist Hirschfeld színész, színházi rendező és drámaíró vándorútját, amely Sopronból Budán keresztül Temesvárra, illetve Aradra vezet.⁸ Másrészt a színháztörténész igyekszik Hirschfeld írott hagyatékát is feldolgozni úgy, hogy a drámaíró két, kéziratóban megőrzött egyfelvonásosát, a *Die Kirschen*, illetve a *Jugendfleiß* című „eredeti vígjáték”-ot is hozzáférhetővé teszi saját átiratóban a nyilvánosság számára.

Még ha a Wilhelm Kosch-féle *Deutsches Literatur-Lexikon* megjegyzése, miszerint „Életrajzi adatai ismeretlenek” / „Lebensdaten unbekannt”⁹ nem is állja meg a helyét, Johann Baptist Hirschfeld biográfiája kétségtelenül tartalmaz néhány fehér foltot, és felvet több olyan kérdést, amelyek források hiányában nehezen oldhatók fel. A színész, színpadi szerző és későbbi színházigazgató, Hirschfeld, Anton Peter Petri *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* című munkája alapján 1782-ben született Sopronban.¹⁰ 1805-ben és 1806-ban az ottani színtársulat tagja Franz Brandaeis igazgatósága alatt; 1806-ban pedig szí-

nészként és operai sűgőként egy színházi zsebkönyvet is megjelentet, amely a társulat kronologikus repertoárját 1805. október 3-tól 1806 március 26-ig rögzíti.¹¹ Az almanach alapján 1805. november 17-én Hirschfeld két darabját is játszották, a *Das Windspiel, oder Zufriedenheit im Alter*, illetve a *Der Fürst und sein Page* címűeket, mégpedig sikerrel, mivel a szerzöt a színhadra hívták.¹²

Belitska-Scholz Hedvig és Somorjai Olga normatív címkatalógusa egy Hirschfeld nevű személyt is említ a pesti és budai német társulat tagjai között – keresztnév nélkül, aki 1811–1812-ben sűgőként, illetve 1812-ben a színtársulat tagjaként tevékenykedett.¹³ Maria Pechtol – magisztrátusi jegyzőkönyvekre hivatkozva – azt írja a temesvári német színház 18. és 19. századi történetében, hogy Franz Herzog színházigazgató és rendezője, Josef Hirschfeld 1825-ben ismét pályázott a temesvári színház bérlésére, és hat évre, 1831-ig meg is kapták a szerződést.¹⁴ A kortárs színházi zsebkönyvek egyértelműen bizonyítják, hogy „J. B. Hirschfeld és Franz Herzog, vállalkozó és rendező” / „J. B. Hirschfeld und Franz Herzog, Unternehmer und Directeur” 1825. október 6-tól 1831. március 6-ig társulatukkal valójában Temesváron játszottak.¹⁵

A kortárs színházi zsebkönyvek alapján, illetve Belitska-Scholtz és Somorjai címjegyzékének segítségével viszonylag könnyen összeállítható Hirschfeld darabjainak lajstroma: *Fürst und sein Page*,¹⁶ előadták 1805. november 17-én Sopronban; *Das Windspiel oder Zufriedenheit im Alter*,¹⁷ 1805. november 17., Sopron; *Das Zauberschloß in Ungarn*,¹⁸ 1826. február 15. és 1830. december, Temesvár; *Jugendfleiß*,¹⁹ 1828. február 4., Temesvár; *Die Kirschen*,²⁰ 1830. december 12., Temesvár.

A *Jugendfleiß* című vígjáték mind cselekménye, mind szereplőkonstellációja s nem utolsósorban a színrevitele tekintetében is izgalmas értelmezési lehetőségeket nyújt az elemzőnek. Amennyiben a cselekmény lefolyását vesszük szemügyre, kétségtelenül feltűnik, hogy a 19. század első felében alkotó színházi szerző művét a felvilágosodás korára jellemző típuskomédiaként építi fel. A műfaj szabályainak megfelelően a típuskomédia főszereplője valamilyen helytelen tulajdonságot testesít meg, amely ellentétben áll a szereplő észszerű környezetével.²¹ Ez utóbbi megpróbálja a „gyarló” hőst visszaterelni az értelem útjára, mégpedig általában egy cselszövés segítségével.²² Nyilvánvaló, hogy a leírtak értelmében Hirschfeld darabjának „esztelen” hőse Fritz, akit környezetének vagyis családjának észhez kell térítenie: „[...] A fiamnak meg kell szégyenülnie, meg kell győződnie, hogy téved, amikor a hűgától a színházhoz való összes hajlamot megtagadja”²³ – mondja Von Frankenberg már a darab 1. jelenetében, mivel fia nemcsak a hűga tehetségére féltékeny, hanem a női előadóművészekkel szemben is előítéleteket táplál.

Szereplőkonstellációját tekintve szembeötlő a vizsgált darabban, hogy a három szereplő közül kettő gyermekfigura, ugyanakkor testvérpár is. Ez utóbbi tény annak a házi gyermekszínháznak a darabjaira emlékeztet, amelynek keretében főként a 18. század második felében gyermekek más gyermekeknek, illetve felnőttszaládtagaiknak játszottak.²⁴ Az előadott színdarabok – struktúrájukra nézve voltaképpen felvilágosodás kori típuskomédiákkal van itt is dolgunk – főszereplői csetlő-botló, de nevelhető gyermekhősök, a legtöbb esetben testvérek; mellettük a felnőttszalereplők követendő példaképként vannak jelen a színházban.²⁵

Nincs arról tudomásunk, hogy Johann Baptist Hirschfeld nevelőként vagy házitanítóként tevékenykedett, illetve házi használatra szánt gyermekdarabokat

írt volna, de hogy korának ezzel a sajátos színházi hagyományával tisztában volt, arról magának a vígjátéknak a szövege is egyértelműen árulkodik. A színdarab 1. jelenetében ugyanis Von Frankenberg direktor annak a Christian Felix Weiße (1726–1804) nevű szerzőnek a *Der Kinderfreund* című gyermeklapjára tesz utalást, aki gyakorlati megfontolásból kiadványában többek között házi előadásra alkalmas gyermekszíndarabokat is hozzáférhetővé tett kortársai számára: „Megígértem a fiainak, hogy a mostani vakációja alatt vele egykorú fiatalokat hozok neki, akikkel kis színdarabokat tud adni, és ebben a fajta szórakozásban ötvözöm a kellemeset a haszonnal. A *Gyermekek barátja* kis erkölcsi darabokat ad nekik, a memorizálás és a megfelelő deklamáció nagyon hasznos a fiatalok számára.”²⁶ Izgalmas, hogy a felvilágosodás korának gyermekszíndarabjai, amelynek hagyományát itt a *Kinderfreund* említése idézi meg, mindenekelőtt tematikailag hatnak Hirschfeld szövegvilágára, hiszen a szerző végül maga is egy „kis erkölcsi darab”-ot hoz létre, amelynek főszereplői, Fritz és Lottchen testvérek, és valószínűleg idősebb gyermekek. Az egyfelvonásos során a gyermekszereplőknek le kell győzniük a hibáikat, illetve be kell bizonyítaniuk polgári érényüket; ez itt különösen Fritzre érvényes, aki a darab végén a Lottchen iránti testvéri szeretetéről tesz bizonyosságot.

Sajnos sem az 1825-ös és 1826-os budai, sem az 1828-as temesvári *Jugendfleiß*-előadások kapcsán nem állnak rendelkezésre színlapok, amelyekből fény derülne a hajdani szereposztásra. A színrevitelről azonban mindenképpen feltételezhetjük, hogy mind Budán, mind Temesváron a darab két gyermekszerepét gyermekszínészek, valószínűleg színészgyermekek, esetleg fiatal színészek játszották.²⁷ Kézenfekvő az a feltevés is, hogy Hirschfeld, aki 1812-ben valószínűleg a pesti és budai német társulat tagjaként tevékenykedett, ismerhette a hivatásos gyermektársulatok azon bécsi hagyományát, amelyet a színész és színházi ellenőr, Friedrich Zöllner 1794-től főként a saját hét gyermeke révén igyekezett meghonosítani Pesten, illetve Budán; a Zöllner-féle gyermektársulat előadásai az ottani német színpadokon a 19. század húszas éveinek végéig nyomon követhetőek.²⁸ Hogy Johann Baptist Hirschfeld darabja testvérpárjának szerepét valóban gyermekszínészeknek szánta, ugyanakkor magának a vígjátéknak a befejezése is alátámasztja: az utolsó, 15. jelenetben a Lottchent játszó szereplő színpadi partnerét arra kéri, hogy jövőbeli szorgalmukról a nézőket együtt biztosítsák: „Lottchen (*fiútestvérehez, akit kézen fog és elővezet*): Gyere, Fritz bátyám! (*a földszint irányába*). Ígérjük meg a lentieknek, hogy mindig szorgalmasak leszünk, és kérjük meg őket, hogy ők is ajándékozzanak meg elégedettségükkel.”²⁹

Hirschfeld drámája – konkrét cselekményén túl – voltaképpen a kortárs színházi életről, annak szereplőiről és megvalósulásáról, jellemzőiről és nehézségeiről is szól. Egyfajta színházi útmutatóként is szolgál, gyakorlati tudástárként is működik. Több jelenetében merülnek fel ugyanis a színházművészet olyan releváns aspektusai, mint például a színpadi karakterformálás, a színész lélekjelenléte vagy a színház egységes nyelvhasználata.

A színházszervezés, társulatalapítás „hivatalos” ügymenetéről például a dráma 14. jelenetében esik szó, pontosabban arról, hogy Frankenberg színházigazgatónak kérvényt kell benyújtania ahhoz, hogy az iskoláskorú Fritz a saját magántársulatát megalapíthassa.³⁰ Az 5. jelenetben a parasztleányt alakító Lottchen a továbbra is vándorszínészetként megvalósuló 19. századi vidéki színjátszásról ejt el egy gondolatot, utalva a korabeli „utazó” színészek nincstelenségére és pénzhiányára, akik fizetség helyett a színházi jelmezeket hagyják hátra: „a ko-

médiás úr azt mondta apámnak: [...] Nincs pénzem; de hagyok neki ruhákat.”³¹
 A színdarab kéziratában feltűnik ugyanakkor a sűgő alakja, illetve mesterségének árnyoldalai is, amikor a 9. jelenetben Lottchen szabóinasként a korra jellemző felületes színészi szövegtanulás kritikáját fogalmazza meg: „Má’ sokszor megizzadtam akár a sűgőnk egy új darabko’, miko’ az urak nem tudják a szerepök.”³²

A jelen tanulmányt indító idézetben Von Frankenberg azt tanácsolja a színház iránt elkötelezettséget érző leányának, hogy mindig maradjon hű azt általa megformált karakterhez.³³ A direktor itt annak az egyéni jellemnek a fontosságára mutat rá, amelyből a színpadi cselekmény során az előadóművésznek nemcsak kiindulnia, de végig „működni” kell, és amelynek mindig alá kell rendelődnie annak a szerepnek, amelyet az adott színész éppen játszik. Ezt az elvet már 1785–1786-ban Johann Jakob Engel megfogalmazta *Ideen zu einer Mimik* című elméleti munkájában.³⁴ Ugyancsak az imént idézett 2. jelenetben az apa a színészi lélekjelenlét relevanciájára is felhívja a figyelmet, amely a „jó játék előnyét”³⁵ biztosítja.

Hirschfeld darabja a Lessing, majd később Goethe által megfogalmazott azon posztulátumot is felidézi, miszerint a színházi nyelvnek egységesnek, illetve nyelvjárásmentesnek kell lennie; a gondolatot ezúttal a színész fia, Fritz veti fel a 9. jelenetben: „Apukám azt mondja: a színházban tiszta németet kell beszélni.”³⁶

Miközben Lottchen különböző szerepeket ölt magára, folyamatosan változtatva a nyelvhasználatát, a viselkedését és ezáltal a színpadi karaktert, a drámaíró nemcsak a színész művészi metamorfózisának kérdését boncolgatja, hanem a darab színrevitele során annak a mesterségbeli tudását is próbára teszi. Joggal állapítja meg ezért Horst Fassel, hogy Hirschfeld vígjátékának modernsége éppen a színpadművészek átváltozó képességének bizonyításában áll.³⁷ Sajátos szint kölcsönöz ugyanakkor ezen utóbbi szándéknak az a tény is, hogy a Hirschfeld által ábrázolt színpadi metamorfózis egy női előadóművész sikeres tehetségpróbájaként valósul meg.

■ JEGYZETEK

1. „Gib acht auf deines Bruders Reden, daß du passend darauf antwortest und stets dem Charakter treu bleibst, den du annimmst. Verliere die Gegenwart des Geistes nicht und weißt du dir gar nicht zu helfen, so bring die Schlußrede und gehe.” Johann Baptist Hirschfeld: *Jugendfleiß*. Ein Original Lustspiel in einem Akt. Kopiert von Alois Stotz. Soufflierbuch. Temesvár, 1825. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, Jelzet: IM 628. 4–5.

2. Uo. 30.

3. Vö. uo. 12.

4. Vö. uo.

5. Buda, 1825. december 1. és 13., illetve 1826. február 6. kapcsán vö. Hedvig Belitska-Scholtz – Somorjai Olga (Hrsg.): *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850*. Normativer Titelkatalog und Dokumentation. Unter Mitarbeit von Elisabeth Berczeli und Ilona Pavercsik. Argumentum, Bp., 1995. I. 476; Temesvár, 1828. február 4. kapcsán vö. *Abschieds-Blatt den hohen und verehrten Theater-Gönnern bei seiner Abreise am Schlusse des Winter-Curses 1828 ehrfurchtsvoll gewidmet von August Mücke, Souffleur*. Temesvár [1828]. 7.

6. Vö. Horst Fassel: *Über einen Vergessenen und seine Theaterstücke: Johann Baptist Hirschfeld*. In: Egyed Emese – Bartha Katalin Ágnes – Tar Gabriella-Nóra (szerk.): *(Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek / Metamorphosis of the (Drama)texts. Stories of Relation*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2011. I. Hagymánykezelés, imitációváltozatok / Traditions, Imitations. 208–238; Horst Fassel (Hrsg.): *9 mal vergessenes (Bühnen)leben*. Deutsche Theatertexte auf dem Gebiet Rumäniens vom 18.–20. Jahrhundert. Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg, Stuttgart, 2014. CD-Rom. 124–136.

7. Vö. Horst Fassel: i. m. 208–238.

8. Horst Fassel Hirschfeld biográfiájára vonatkozó adatai néhány helyen pontatlanok.

9. Ingrid. Bigler-Marschall: *Hirschfeld, Johann Baptist*. Deutsches Literatur-Lexikon Online. De Gruyter, Berlin – Boston, 2017. <https://www-1degruyter-1com-1008f4ctl02ce.erf.sbb.spk-berlin.de/database/DLLO/entry/dllo.dll.007.2857/html>. Utolsó letöltés: 2022. 09. 10.
10. Anton Peter Petri: *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Breit, Marquartstein, 1992. 721.
11. Vö. *Das Andenken oder Lesen Sie und es wird Sie nicht reuen. Ein Abschieds-Geschenk, den edlen Bewohnern Oedenburgs ... gewidmet von Johann Baptist Joseph Hirschfeld, Schauspiel-Mitglied und Oper-Souffleur hiesiger Gesellschaft*. Sopron, 1806.
12. Uo. 25.
13. Vö. Hedvig Belitska-Scholtz – Somorjai Olga (Hrsg.): i. m. II 1172.
14. Maria Pechtöl: *Thalia in Temeswar*. Die Geschichte des Temeswarer deutschen Theaters im 18. und 19. Jahrhundert. Kriterion, Buk., 1972. 87. Pechtöld ennek kapcsán egy városi jegyző-könyvre hivatkozik. Jelzet: 1825. Nr. 3467.
15. Vö. *Theater-Journal den hohen, gnädigen und verehrten Theater-Gönnern in der königl[ichen] Freystadt Temeswar; zum Antritte des Jahres 1826*. Ehrfurchtsvoll geweiht von Alois Stolz, Souffleur. Temesvár [1825?]; *Abschieds-Blatt, den hohen, gnädigen Theater-Gönnern zum Schlusse des hiesigen Theater-Winter-Curses in tiefster Ehrfurcht gewidmet* von Alois Stolz, Souffleur. Temesvár 1826; *Theater-Almanach, den hohen und verehrten Schauspiel-Gönnern in der königl[ichen] Freystadt Temeswar zum Neujahrsfeste 1827*. Ehrfurchtsvoll geweiht von Alois Stolz, Souffleur. Temesvár [1826?]; *Abschieds-Blatt, den hohen und verehrten Theater-Gönnern bey seiner Abreise am Schlusse des Winter-Curses 1827 ehrfurchtsvoll gewidmet* von Alois Stolz, Souffleur. Temesvár [1827]; *Abschieds-Blatt, den hohen und verehrten Theater-Gönnern bei seiner Abreise am Schlusse des Winter-Curses 1828 ehrfurchtsvoll gewidmet* von August Mücke, Souffleur. Temesvár [1828]; *Theater-Almanach, den hohen und verehrten Gönnern in der königlichen Freystadt Temeswar zum Neujahrsfeste 1829 ehrfurchtsvoll gewidmet* von August Mücke, Souffleur. Temesvár [1828?]; *Abschieds-Blatt, den hohen und verehrten Gönnern in der königlichen Freystadt Temeswar bei seiner Abreise ehrfurchtsvoll gewidmet* von August Mücke, Souffleur. Temesvár [1829]; *Theater-Almanach den hohen und verehrten Gönnern in der königlichen Freystadt Temeswar zum Neujahrsfeste 1830 ehrfurchtsvoll gewidmet* von August Mücke, Souffleur. Temesvár [1829?]; *Abschieds-Blatt den hohen und verehrten Theater-Gönnern in der königl[ichen] Freystadt Temeswar, bey seiner Abreise am Schlusse des Winter-Curses 1830, ehrfurchtsvoll gewidmet* von August, Mücke, Souffleur. Temesvár [1830]; *Theater-Almanach den hohen und verehrten Gönnern in der königlichen Freystadt Temeswar, zum Neujahrsfeste 1831, ehrfurchtsvoll gewidmet* von August Mücke, Souffleur. Temesvár [1830?]; *Theater-Almanach den hohen und verehrten Gönnern in der königlichen Freystadt Temeswar bey seiner Abreise am Schlusse des Winterkurses 1831, ehrfurchtsvoll gewidmet* von August Mücke, Souffleur. Temesvár [1831]
16. *Das Andenken*, 1806. 25.
17. Uo. 25.
18. *Abschieds-Blatt*, 1826. 7; illetve *Theater-Almanach*, [1830?]. 7.
19. *Abschieds-Blatt*, [1828]. 7.
20. *Theater-Almanach*, [1830?]. 8.
21. Vö. Horst Steinmetz: *Nachwort zu Christian Fürchtegott Gellerts 'Die zärtlichen Schwestern'*. Reclam, Stuttgart, 1998. 144.
22. Uo., illetve Jürgen Jacobs: *Das klassizistische Drama der Frühaufklärung*. In: Walter Hinck (Hrsg.): *Handbuch des deutschen Dramas*. Bagel, Düsseldorf, 1980. 69.
23. „[...] mein Sohn soll beschämt werden, er soll sich überzeugen, dass er unrecht hat, wenn er seiner Schwester alle Anlagen für die Bühne abspricht.” In: Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 1. jelenet, 3.
24. Vö. Gunda Maibäurl: *Die Familie als Werkstatt der Erziehung. Rollenbilder des Kindertheaters und soziale Realität im späten 18. Jahrhundert*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1983; illetve Otto Brunken: *Kinder- und Jugendliteratur von den Anfängen bis 1945*. In: Lange, Günter (Hrsg.): *Taschenbuch der Kinder- und Jugendliteratur*. I. Grundlagen – Gattungen. 4., unveränderte Auflage. Schneider Hohengehren, Baltmannsweiler, 2005. 26–27.
25. A családról mint a 18. századi érzékeny drámák rendkívül hálás színpadi tárgyáról lásd többek között Szabolcs János-Szatmári: *Az érzékeny színház. A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2007. 81–91.
26. „Ich habe meinem Sohn versprochen, ihm in seinen jetzigen Ferien junge Leute von seinem Alter zuzuführen, mit denen er kleine Theaterstücke geben kann, und bei dieser Art Unterhaltung vereinige ich das Angenehme mit dem Nützlichen. Der Kinderfreund gibt ihnen

- kleine moralische Stücke, das Memorieren und eine richtige Deklamation ist der Jugend sehr nützlich." In: Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 1. jelenet, 2.
27. Budán például az 1824/1825-ös színiévadban kilenc gyermekszínész tartozott a német társulathoz: Eduard Hölzel, Therese Hölzel, Mina Hysel, Leonora Hysel, Elise Zöllner, Marie Zöllner, Josephine Zöllner, Christine Zöllner és Pepi Zöllner. Vö. *Ofner-Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1826*. Herausgegeben von J. F[ranz] Hybl, Souffleur des königl[ichen] städt[ischen] Theaters in Ofen. Buda [1825?]. 11; illetve vö. Tar Gabriella-Nóra: *Deutschsprachiges Kindertheater in Ungarn im 18. Jahrhundert*. Register: Paul. S. Ulrich. LIT, Berlin, 2012. 83. (Thalia Germanica, 13. kötet). Temesváron 1828. január 1-től március 27-ig több színészgyermek is fellépett: Gusti Müller, Fanni Nowak, Therese Nowak és Betti Nowak; november 2-től december 30-ig pedig Carl Hirschfeld, Kathi Hirschfeld, Resi Nowak, Fanny Nowak és Betti Nowak játszott ugyanitt gyermekszerepeket. Vö. *Abschieds-Blatt*, [1828]. 4., illetve *Theater-Almanach*, [1828?]. 4.
28. A Zöllner-féle gyermektársulat két szakaszáról Pesten és Budán vö. Tar Gabriella-Nóra: i. m. 67–87.
29. „Lottchen (zu ihrem Bruder, der sie an der Hand faßt und vorführt): Komm Bruder Fritz! (zum Parterre). Lass uns denen nach unten das Versprechen leisten, stets fleißig zu sein und sie bitten, uns auch ihre Zufriedenheit zu schenken." Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 15. jelenet, 30.
30. Frankenberg a következőkről számol be fiának: „[...] a kérvényt, amelyet a felmentésre érted nyújtottam be, visszaküldték itt nekem, és a kérésemet teljes egészében elutasították." Vö. „[...] eine Bittschrift, die ich für dich zur Suspendation einreichte, ist mir hier zurückgeschickt worden, und meine Bitte ist gänzlich verworfen." Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 14. jelenet, 23.
31. „[...] der Komödianten Herr hat zu mein Vater gesagt: [...] Geld hab ich nicht; aber ich laß ihm Kleidung da." Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 5. jelenet, 8.
32. „Hab scho oft geschwitzt als wie unser Souffleur bei eine neue Stück, wenn die Herre ihre Rolle nit könne." Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 9. jelenet, 14. A sűgő feladatköréről vö. Paul S. Ulrich: „Wenn Leute vom Theater reden, / Gedenken meiner selten sie“. *Gedichte der Souffleure in Hermannstadt, Kronstadt und Temeswar*. In: Bartha Katalin Ágnes – Biró Annamária – Demeter Zsuzsa – Tar Gabriella-Nóra (szerk.): *Hortus Amicorum*. Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017. 361–376.; illetve Bartha Katalin Ágnes: *Zsebkönyv és színlap*. In: Egyed Emese (szerk.): *Theátrumi könyvecske*. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában. Scientia, Kvár, 2002. 129–157.
33. Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 2. jelenet, 4.
34. Vö. Johann Jakob Engel: *Ideen zu einer Mimik*. Berlin, 1785–1786. I–II.
35. „den Vorteil eines guten Spiels" In: Johann Baptist Hirschfeld: i. m. 2. jelenet, 5.
36. „Mein Papa sagt: beim Theater muss man rein Deutsch sprechen." Uo., 9. jelenet, 15. Gotthold Ephraim Lessing a versenyképes német nyelvű nemzeti színház létrehozásának folyamatában különösen nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvi kritériumnak. Egy 1776-ban Johann Heinrich Friedrich Müller bécsi udvari színésszel folytatott wolfenbütteli beszélgetése során, amelyet ez utóbbi az emlékirataiban rögzített, Lessing sajátos problémaként mutatott rá a bécsi és így az egész kortárs német nyelvű színház következtlen, nyelvjárásilag befolyásolt színpadi nyelvére. Vö. Johann Heinrich Friedrich Müller: *Abschied von der k. k. Hof- und Schaubühne*. Wien, 1802. 132–133.; illetve 140. 1803-ban Johann Wolfgang Goethe a *Regeln für Schauspieler* első részében ugyancsak egy nyelvjárásmentes színpadi nyelv érdekében szállt síkra abban a színészművészeti szabálygyűjteményben, amely Goethének Weimarban, az újonnan szerződött fiatal színészek számára tartott, rendszeres tanórái során kristályosodott ki. Vö. Johann Wolfgang Goethe: *Regeln für Schauspieler*. In: *Sämtliche Werke*. XIV Zürich, 1977; illetve Erika Fischer-Lichte: *Kurze Geschichte des Theaters*. Francke, Tübingen – Basel, 1999. 2. kiadás. 149–150.
37. Horst Fassel: i. m. 217.